

ОПТИМІЗАЦІЯ ВЗАЄМОДІЇ ШКОЛИ ТА СІМ'Ї З ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОГО БАТЬКІВСТВА У СТАРШОКЛАСНИКІВ НА ЗАСАДАХ ПАРТНЕРСТВА

Гончар Л. В.

*доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник лабораторії інституційного виховання
Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України
вул. Берлінського, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-9761-9031
Ludmilagonchar1@gmail.com*

Яценко Л. В.

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи
Університет Григорія Сковороди в Переяславі
вул. Сухомлинського, 30, Переяслав, Київська область, Україна
orcid.org/0000-0002-0841-9610
lianayatsenko72@gmail.com*

Ключові слова:

старшокласники, юнацький вік, готовність до відповідального батьківства, взаємодія школи і сім'ї, партнерство.

Шляхом аналізу наукових поглядів на сутність відповідального батьківства у статті уточнено сутність поняття «готовність старшокласників до відповідального батьківства», його складники. Поняття «готовність старшокласників до відповідального батьківства» розглянуто як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність певних ознак, притаманних старшокласникам як майбутнім батькам згідно з узвичаєними у соціумі нормами, стандартами, вимогами, які забезпечують у майбутньому здатність свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей, а також свідомий прояв відповідальності за дитину та ефективне виконання подружніх і батьківських ролей. У статті розкривається взаємодія сім'ї і школи як найважливіших соціальних інститутів у формуванні особистості старшокласника, зокрема у формуванні відповідального батьківства у юнаків і дівчат. Виявлено основні типи взаємин між педагогом і батьками, які рекомендовано враховувати під час формування у старшокласників відповідального батьківства. Окреслено підхід до сім'ї як до суб'єкта саморозвитку, саморегуляції, який має на меті підвищення її суб'єктної позиції, соціально-педагогічну і психотерапевтичну діяльність. Уточнено поняття «взаємодія сім'ї і школи» стосовно формування у старшокласників готовності до відповідального батьківства як взаємоспрямовані і взаємоузгоджені дії цих виховних інститутів, спрямовані на обмін інформацією, вирішення спільних завдань, організацію спільних дій у плані формування відповідального батьківства у старшокласників. З'ясовано, що процес взаємодії школи і сім'ї, по-перше, явище динамічне, залежить від різноманіття видів діяльності й активності батьків; по-друге, у ньому простежується спільність і різноманіття сімей; по-третє, трапляються різні типи взаємодії (взаєморозуміння, взаємна підтримка, довіра, творчий підхід чи конфліктність, інертність тощо). Особливу увагу приділена висвітленню вікових і фізіологічних особливостей раннього юнацького віку, доведено його сенситивність стосовно формування відповідального батьківства у юнаків і дівчат.

OPTIMIZATION OF THE INTERACTION BETWEEN SCHOOL AND FAMILY FOR THE FORMATION OF RESPONSIBLE PATERNITY IN SENIOR PUPILS ON THE PARTNERSHIP

Honchar L. V.

*Doctor of Educational Sciences, Senior Research Fellow,
Chief Researcher at the Laboratory of Institutional Education
Institute of Educational Problems of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
M. Berlinskogo str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9761-9031
Ludmilagonchar1@gmail.com*

Yatsenko L. V.

*Candidate of Educational Sciences,
Associate Professor at the Department of Social Pedagogy and Social Work
Hryhoriy Skovoroda University in Pereyaslav
Sukhomlinskoho str., 30, Pereyaslav, Kyiv region, Ukraine
orcid.org/0000-0002-0841-9610
lianayatsenko72@gmail.com*

Key words: *senior pupils,
adolescence, readiness
for responsible paternity,
interaction of school and family,
partnership.*

By analyzing scientific views on the essence of responsible paternity, the article actualizes the essence of the concept of "readiness of senior pupils for responsible paternity" and its components. The concept of "readiness of senior pupils for responsible paternity" is considered as a psychological phenomenon that encompasses the integral set of certain signs, inherent to the senior pupils as future parents according to the norms, standards, requirements, that provide ability consciously to plan the future married life and birth of children, and also conscious display of responsibility for a child and effective implementation of matrimonial and paternal roles in the future, generally accepted in society. The article reveals the interaction of family and school as the most important social institutions in the formation of the personality of senior pupils, in particular the formation of responsible paternity in boys and girls. The main types of relations between the teacher and parents are revealed, which are recommended to be taken into account during the formation of responsible paternity in senior pupils. The approach to the family as a subject of self-development, self-regulation, which aims to increase its subjective position, socio-pedagogical and psychotherapeutic activities is outlined. The concept of "interaction of family and school" in relation to the formation of senior pupils' readiness for responsible paternity as mutually directed and mutually agreed actions of these educational institutions aimed at exchanging information, solving common problems, organizing joint actions to form responsible parenting in senior pupils. It is found that the process of interaction of school and family, firstly, the dynamic phenomenon depends on the diversity of activities and activity of parents; secondly, it traces the community and diversity of families; thirdly, there are different types of interaction (mutual understanding, mutual support, trust, creative approach or conflict, inertia, etc.). Particular attention is paid to the coverage of the age and physiological features of the youth adolescence, it has been shown its sensitivity regarding the formation of responsible paternity in boys and girls.

Серед актуальних виховних проблем в українському освітньому просторі чільне місце посідає проблема формування відповідального батьківства в учнів-старшокласників, оскільки свідомою відповідальністю за майбутнє своєї сім'ї і дітей має зароджуватися зі шкільного віку. Спонукою до формування відповідального батьківства є невітшне становище сучасної сім'ї, яка, як і все українське суспільство, нині перебуває у кризовому стані, що характеризується зростанням психологічної напруги, збільшенням кількості стресових ситуацій, відмовою від усталених цінностей і появою нових, часом необґрунтованих і швидкоплинних. Усе зазначене вище актуалізує важливість формування у старшокласників відповідального ставлення не лише до майбутнього шлюбу, а й до способів його зміцнення і збереження.

Ураховуючи актуальність визначеної проблеми, статтю присвячено висвітленню взаємодії школи і сім'ї у контексті формування у старшокласників відповідального батьківства.

У контексті проблематики культури батьківства важливими є наукові здобутки як зарубіжних (Т. Гордон, М. Джейс, Б. Спок, А. Фромм), так і вітчизняних (Т. Веретенко, І. Звереві, Т. Говорун, Л. Канішевської, В. Кравець, О. Кікінежді, О. Кізь, Л. Яценко, В. Шахрай та ін.) учених.

Питання підготовки молоді до сімейного життя окреслено в працях Н. Гусак (виявлення основних суперечностей, які негативно впливають на підготовку сучасної молоді до конструктивних сімейних взаємин), Т. Демидової (основні механізми формування уявлень про майбутню сім'ю), Л. Канішевської (формування цінностей сім'ї у вихованців шкіл-інтернатів), О. Кізь (формування психологічної готовності вихованців шкіл-інтернатів до створення сім'ї), Л. Яценко (гендерний чинник у підготовці старшокласників до сімейного життя), В. Шахрай (теоретико-методичні основи формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників) та ін.

Узагальнюючи здобутки вище згаданих науковців, розглядаємо поняття «готовність старшокласників до відповідального батьківства» як психологічний феномен, що охоплює інтегральну сукупність певних ознак, притаманних старшокласникам як майбутнім батькам відповідно до узвичаєних у соціумі норм, стандартів, вимог, які забезпечують у майбутньому здатність свідомо планувати майбутнє подружнє життя та народження дітей, а також свідомий прояв відповідальності за дитину та ефективне виконання подружніх і батьківських ролей.

Готовність старшокласників до відповідального батьківства, на нашу думку, характеризується: 1) певною сумою знань щодо батьківських ролей, їхніх функцій, відповідальності, способів

взаємодії між молодим подружжям та з майбутньою дитиною; 2) наявністю емпатійної здатності, позитивного ставлення до нових обов'язків, прагненням свідомо і відповідально виявляти подружні й батьківські почуття; 3) наявністю елементарних побутових умінь, необхідних для майбутнього подружнього життя, уміннями елементарного догляду за дитиною та створенням безпечного середовища для неї; умінням застосовувати необхідні знання у спілкуванні і міжособистісній взаємодії; умінням регулювати власні емоції і поведінку [2, с. 2].

Дотримуючись погляду, що відповідальне батьківство є найвищим рівнем батьківської компетентності, яка характеризується поєднанням когнітивної, емоційної і поведінкової системи, тобто знань, почуттів і дій, орієнтуємося на певну вікову групу – старшокласників закладів загальної середньої освіти.

Звернемо увагу на те, що старшокласники – це діти, вік яких припадає на навчання в 9–11-х класах закладу загальної середньої освіти. Це вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя, вибору майбутньої професії, створення сім'ї. Період ранньої юності характеризується відносно спокійним біологічним розвитком організму, більш ритмічною його життєдіяльністю порівняно з підлітковим віком, а також збільшенням фізичної сили, росту, активності й витривалості. Розширення кола соціальних ролей і обов'язків сприяє формуванню основних компонентів спрямованості особистості, зокрема світогляду, переконань, духовних потреб, ідеалів, пізнавальних інтересів; високого рівня набуває емоційно-вольова сфера, в якій важливу роль починають відігравати почуття дружби і кохання.

Соціальна ситуація, у якій перебувають старшокласники, вимагає від них різнобічного спілкування, що спонукає їх до пошуку шляхів реалізації цієї потреби, від задоволення якої залежить не лише їхній загальний розвиток як особистостей, а й успішність виконання відповідних ролей, зокрема тих, що пов'язані зі статусом подружжя. Розширюється коло спілкування, котре набуває характеру інтимної дружби, відбувається диференціація особистісних контактів, виникає почуття першого кохання. На цей час припадає активний розвиток процесу індивідуалізації, зростає значущість індивідуальних контактів і вподобань, збагачується й розширюється внутрішній світ юної особистості, а у взаєминах з іншими людьми з'являються взаємоповага, взаємовідповідальність [4, с. 46–47].

Отже, ранній юнацький вік є цілком сенситивним для формування відповідального батьківства у школярів ще й тому, що для юнацького віку характерними є такі новоутворення особистості,

як підвищення інтелектуальної активності – високий рівень узагальнення, абстрагування, тенденція до причинного пояснення явищ, уміння доводити власні погляди), уява набуває творчого характеру. Пізнавальні інтереси стають більш диференційованими, підконтрольними, набувають цілеспрямованого характеру. У юнаків і юнок підвищуються рефлексія, рівень домагань. У сфері потреб і мотивів спостерігається утворення нових, змінюється ставлення до тимчасових невдач [4, с. 48].

Загальновідомо, що сім'я виступає джерелом, з якого молода людина одержує різноманітну інформацію, на основі чого в неї формуються ціннісні установки, моральні потреби, погляди, орієнтації на сімейне життя та сутність взаємин між подружжям. Від цього значною мірою залежить ставлення юнаків і дівчат до шлюбу, внутрішньосімейних взаємин як важливого чинника належного функціонування сім'ї. Проте сім'я хоча й є головною ланкою у вихованні зростаючої особистості, не може виховувати дитину ізольовано. З-поміж інших соціальних інститутів, що покликані сприяти максимальному розвитку і зацікавлені поряд із сім'єю в тому, щоб об'єднати свої виховні зусилля, пріоритетне місце посідають заклади загальної середньої освіти, які в силу своєї специфіки мають безпосередні постійно діючі контакти як з учнями, так і з батьками. У цьому разі йдеться про взаємодію в педагогічному аспекті, яка розкриває широкі можливості для вивчення способу життя сім'ї і функціонування виховного процесу в ЗЗСО з метою взаємного збагачення батьків і педагогів теорією і практикою виховання дітей.

Дослідники трактують взаємодію сім'ї і школи як: інтегративний чинник, за допомогою якого здійснюється поєднання частин –індивідів) у певний тип цілісності – соціальну групу); спільні скоординовані дії педагогів, учнів та батьків, спрямовані на виховання дитини як суб'єкта власного життя, спроможного робити усвідомлений життєвий вибір [9, с. 20–21]; інтеракцію, аспект спілкування, що виявляється в організації людьми –соціальними інститутами) взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети, регулювання внутрішньої організації, узгодження видів діяльності окремих її учасників [7, с. 159]; інтегровану соціально-педагогічну систему, що об'єднує взаємодіючі між собою структури чи процеси, які становлять єдине ціле і виконують спільну функцію, є відкритими для будь-яких зовнішніх впливів, різноманітних чинників і зумовлюють спрямування практичної діяльності [8, с. 2]; спеціально організований педагогічний процес, базований на взаємоузгоджених, взаємспрямованих діях його учасників задля досягнення спільної мети [5, с. 43].

Стосовно проблеми нашого дослідження під взаємодією сім'ї і школи ми розуміємо взаємо-спрямовані і взаємоузгоджені дії цих виховних інститутів, які спрямовані на обмін інформацією, вирішення спільних завдань, організацію спільних дій у плані формування відповідального батьківства у старшокласників.

Варті уваги три основних типи взаємин між педагогом і батьками, а саме:

1) батьки повністю погоджуються з усіма вимогами школи, сприяють їх виконанню дітьми, доброзичливо ставляться до освітньої установи, вчителя, із задоволенням допомагають в організації освітнього процесу. Цю категорію батьків вирізняє відкрите оптимістичне ставлення до вчителів, освітнього процесу. Такої ж позиції дотримуються і діти, які переймають від батьків гуманне ставлення, відкритість до людей;

2) батьки займають нейтральну, а часом і байдужу позицію стосовно школи, пояснюючи це тим, що педагоги краще знають, як потрібно виховувати. До цієї ж групи сімей належать і батьки, які з різних причин не займаються вихованням дітей. Окреслена категорія сімей у цілому сприймає все, що надходить від освітньої установи, не вмішується в хід освітнього процесу, не заважає, проте й не здійснює суттєвої допомоги. При цьому процес сімейного виховання батьки або пускають на самовплив, або ж будують за власним задумом, керуючись своєю життєвою і педагогічною позицією, своїми методами і прийомами, які часто переймають від власних батьків або ж вишукуючи новомодні методи виховання дітей в Інтернеті, часом заплутуючись у хаосі виховних систем, не вміючи їх проаналізувати і вибрати щось насправді суттєве для виховання власного сина чи доньки.

Однак така «рівновага», як правило, довго не може протриматися, оскільки за відсутності взаємодії школи і сім'ї дитина найчастіше попадає у своєрідні «педагогічні ножиці». Зміст і методика виховання сім'ї і школи входять у протиріччя, яке збільшується із дорослішанням дитини, її переходом з однієї вікової групи до іншої, розвитку її критеріїв оцінки життєвої позиції;

3) непрязні, конфліктні, суперечливі взаємини батьків і вчителів школи. При цьому перші дотримуються такої позиції: «Педагоги не розуміють мою дитину»; «Вчителі упереджено ставляться до мого сина –доньки» та ін. У схожих ситуаціях можлива різна міра нерозуміння, суперечливості взаємин, протистояння і навіть протидії двох сторін: приховані й явні конфлікти, скарги у вищі інстанції, об'єктом уваги яких є дитина. У схожій ситуації порушується нормальний перебіг освітнього процесу в школі [10, с. 37–39].

Вирішуючи проблему взаємодії сім'ї і школи в плані формування у старшокласників відпові-

дальшого батьківства, керуємося такими позиціями: взаємодія людей – це процес, в основі якого лежать об'єктивні соціально-психологічні механізми. Найбільш важливий із них – обмін взаємодіючих сторін інформацією, діяльністю, при цьому враховується нерівномірність обсягу цієї взаємодії – школа більш активна в організації такої взаємодії, ніж сім'я, тому що педагоги більш компетентні у питаннях виховання дітей, аніж більшість батьків). Вибрати зміст і форми для ефективного протікання взаємодії – це передусім справа школи. Зміст і форми взаємодії залежать від конкретних соціально-демографічних умов, а також від завдань і мети, які постають перед школою та сім'єю на цьому етапі.

Варто відстежувати, що процес взаємодії школи і сім'ї, по-перше, явище динамічне, залежить від розмаїття видів діяльності й активності батьків; по-друге, у ньому простежується спільність і різноманіття сімей – спільними переважно є завдання і мета виховання, різниця проявляється в рівні освіти, культури, місці проживання, складі сім'ї тощо). Окрім цього, трапляються різні типи взаємодії – взаєморозуміння, взаємна підтримка, довірливість, взаємна зацікавленість, творчий підхід чи конфліктність, інертність, подавлення тощо).

Сьогодні сучасну сім'ю варто розглядати не як об'єкт педагогічного впливу, а як суб'єкт саморозвитку і саморегуляції. Це передбачає підвищення її суб'єктної позиції, соціально-педагогічної і психотерапевтичної діяльності.

Успішність партнерської взаємодії школи і сім'ї зумовлюється, насамперед:

а) роллю, яку покладає на батьків школа. Найбільш оптимальною є та, що ґрунтується на дієвому співробітництві, узгодженні виховних дій, які продукуються кожним із цих соціальних інститутів. Оскільки сім'я і школа – два простори, в яких відбувається життєдіяльність зростаючої особистості, кожний із них характеризується своїм змістом, метою виховання, методами їх досягнення;

б) запровадженням системи педагогічних ідей, які є ключовими та актуальними для освітнього

закладу, що передбачає надання взаємодії багатоглибкого характеру через спонукання колективу цього закладу до самовдосконалення з урахуванням думки батьків про якість освітнього процесу; піклування педагогами школи про авторитет ЗЗСО в мікрорайоні; формування критичного мислення колективу в ставленні до освітнього процесу, прагнення до його оновлення, вдосконалення;

в) підвищенням інтересу батьків до освітнього процесу, орієнтації на оцінювання роботи вчителя і школи загалом, з огляду на ефективність інтелектуального розвитку своєї дитини, зростання усвідомлення батьками власних психолого-педагогічних і дидактичних можливостей;

г) переходом від звичних, традиційних форм спілкування з батьками до експерименту, пошуку нового, що підвищує ефективність управління цією важливою ділянкою роботи ЗЗСО [3, с. 215].

Отже, партнерська взаємодія сім'ї і школи виконує функцію координатора спільної діяльності батьків і педагогів із формування у старшокласників готовності до відповідального батьківства. Ураховуючи те, що в основу такої взаємодії покладаються діалог, рівні права, узгодженість і добровільність участі у спільній діяльності, взаємна зацікавленість сторін, відбувається взаємне стимулювання, здійснюється взаємний контроль та взаємодопомога між усіма учасниками взаємодії – педагогами, батьками, учнями). Це забезпечує більшу ефективність, аніж індивідуальні дії кожного із цих соціальних інститутів.

Перспективу подальших досліджень проблеми готовності старшокласників до відповідального батьківства у взаємодії школи і сім'ї вбачаємо у розробленні та експериментальній апробації науково-методичного забезпечення цього процесу, зокрема розробленні технології взаємодії сім'ї і школи з формування у старшокласників готовності до відповідального батьківства на засадах партнерства, збагаченні виховного потенціалу позаурочної діяльності закладів загальної середньої освіти щодо формування готовності відповідального батьківства у молодого покоління тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веретенко Т.Г., Зверева І.Д., Шевченко Н.Ю. Основи батьківської компетентності : навчальний посібник. Київ : Науковий світ, 2006. 156 с.
2. Гончар Л.В. Теоретичні аспекти формування готовності до відповідального батьківства у старшокласників. Prešovská univerzita v Prešove Pedagogická fakulta vzdelávanie a spoločnosť. Medzinárodný nekonferenčný zborník. Prešov. 2020. S. 81–87.
3. Гончар Л.В. Формування гуманних взаємин батьків з дітьми молодшого шкільного і підліткового віку : монографія. Київ : Задруга, 2017. 360 с.
4. Формування сімейних цінностей у дітей шкільного віку в сучасних соціокультурних умовах : монографія / Л.В. Гончар та ін. Харків : Друкарня «Мадрид», 2016. 176 с.
5. Гуцуляк Л. Взаємодія сім'ї і школи як чинник оптимізації формування та розвитку особистості. *Гуманітарний вісник Григорія Сковороди. Педагогіка. Психологія. Філософія*. 2014. Вип. 33. С. 39–48.

6. Канішевська Л.В. Деякі аспекти проблеми формування готовності до усвідомленого батьківства у вихованців інтернатних закладів. In: *Education, Law, Business: Collection of scientific articles Cartero Publishing House*. Madrid, Spain. 2020. P. 77–81.
7. Кравченко Т.В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с.
8. Назаренко Л.М. Сутність та особливості моделі родинно-шкільного виховного простору. *Виховна робота в школі*. 2005. № 3. С. 2–13.
9. Оржеховська В.М., Кириченко В.І., Ковганич Г.Г. Взаємодія навчального закладу і сім'ї: стратегії, технології, модель : навчальний практико зорієнтований посібник. Харків : Точка, 2007. 192 с.
10. Пovalій Л.В. Педагогічна взаємодія школи і сім'ї у контексті професійного самовизначення сільських старшокласниць. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2012. Вип. 107. С. 188–193.
11. Шахрай В.М. Формування готовності старшокласників до відповідального батьківства: основні поняття дослідження. *Інноватика у вихованні*. 2020. № 11(2). С. 48–55.
12. Яценко Л.В. Сутнісні характеристики готовності до відповідального батьківства. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2013. № 17(2). С. 513–521.

REFERENCES

1. Veretenko T.H., Zvierieva I.D., Shevchenko, N.Yu. (2006). *Osnovy batkivskoi kompetentnosti: navchalnyi posibnyk* [Fundamentals of parental competence]. Kyiv, Naukovyi svit.
2. Honchar, L.V. (2020). *Teoretychni aspekty formuvannia hotovnosti do vidpovidalnoho batkivstva u starshoklasnykiv* [Theoretical aspects of forming of readiness for responsible paternity in senior pupils]. Prešovská univerzita v Prešove Pedagogická fakulta vzdelávanie a spoločnosť. Medzinárodný nekonferenčný zborník. Prešov. P.81-87.
3. Honchar L.V. (2017). *Formuvannia humannykh vzaiemyn batkiv z ditmy molodshoho shkilnoho i pidlitkovoho viku*. (Monohrafiia) [Formation of humane relations of parents with children of primary school and teenage age: Monograph]. Kyiv, TOV Zadruha.
4. Honchar L.V., Kravchenko T.V., Machuska I.M., Pavytska K.M., Khyzhniak A.V. (2016). *Formuvannia simeinykh tsinnosti u ditei shkilnoho viku v suchasnykh sotsiokulturnykh umovakh: monohrafiia* [Formation of family values in school-age children in modern socio-cultural conditions]. Kharkiv, Drukarnia Madryd.
5. Hutsuliak L. (2014). Vzaiemodiia simi i shkoly yak chynnyk optymizatsii formuvannia ta rozvytku osobystosti [Interaction of family and school as a factor of optimization of formation and development of personality]. *Humanitarnyi visnyk Hryhoriia Skovorody. Pedagogika. Psykholohiia. Filosofiia*. Vyp.33. P. 39-48.
6. Kanishevska, L.V. (2020). Deiaiki aspekty problemy formuvannia hotovnosti do usvidomlenoho batkivstva u vykhovantsiv internatnykh zakladiv. [Some aspects of the problem of formation of readiness for conscious parenthood in children of boarding schools]. *Education, Law, Business: Collection of scientific articles Cartero Publishing House*. Madrid, Spain. P. 77–81.
7. Kravchenko T.V. (2009). *Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly: monohrafiia* [Socialization of school-age children in the interaction of family and school: monograph]. Kyiv, Feniks.
8. Nazarenko L.M. (2005). Sutnist ta osoblyvosti modeli rodynno-shkilnoho vykhovnoho prostoru [The essence and features of the model of family-school educational space]. *Vykhovna robota v shkoli*. Vol. 3. P. 2-13.
9. Orzhekhovska V.M., Kyrychenko V.I., Kovhanych H.H. (2007). *Vzaiemodiia navchalnoho zakladu i simi : stratehii, tekhnolohii, model: navch. praktyko zoriietovanyi posib* [Interaction of educational institution and family: strategies, technologies, models: educational practice-oriented textbook]. Kharkiv, Vyd-vo Tochka.
10. Povalii L.V. (2012). Pedagogichna vzaiemodiia shkoly i simi u konteksti profesiinoho samovyznachennia silskykh starshoklasnyts. *Naukovi zapysky Natsionalnoho pedagogichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova*. Kyiv, Vyd-vo NPU im. M.P. Drahomanova [Pedagogical interaction of school and family in the context of professional self-determination of rural high school students]. Vyp. 107. P. 188-193.
11. Shakhrai V.M. (2020). Formuvannia hotovnosti starshoklasnykiv do vidpovidalnoho batkivstva: osnovni poniattia doslidzhennia [Formation of readiness of high school students for responsible parenthood: basic concepts of research]. *Innovatyka u vykhovanni*. Vol. 11 (2). P. 48–55.
12. Yatsenko L.V. (2013). Sutnisi kharakterystyky hotovnosti do vidpovidalnoho batkivstva. *Teoretyko-metodychni problemy vykhovannia ditei ta uchnivskoi molodi* [Essential characteristics of readiness for responsible parenthood. Theoretical and methodological problems of raising children and students]. Vol. 17 (2). P. 513-521.